

ÖNZETLENSÉG- ELMÉLETEK

SYI

Bereczkei Tamás:

Az erény természete

Typotex, Budapest, 2009. 316 old., 3400 Ft

Bereczkei Tamás rosszul tette, hogy könyvének *Az erény természete* címet adta, mert könyve nem az erény, hanem az önzetlenség természetéről szól. Ha már a címben vállalta volna, hogy az önzetlenség természetéről ír, akkor – túl azon, hogy nem adott volna fölősleges támadási felületet az erény és az önzetlenség fogalmi különbségeit taglaló kritikáknak – a szűkebb terjedelmű (de pontosabb) címmel egy önmagában is erős állítást tehetett volna. Már könyve címével tétélezte és egyben deklarálhatta volna, hogy az emberi társadalomban igenis létezik önzetlenség mint olyan. Mert ezt, ugye, nem kevesen vitatják. Az „önző ember” axiómán alapuló cselekvésmagyarázati sémákkal szemben Bereczkei Tamás viszont arról győz meg, hogy a világot értelmezhetjük úgy is, hogy az „önzetlen ember” hipotéziséből indulunk ki. *Az erény természete* azért fontos és jó könyv, mert szépen összeszedi és bemutatja az – utóbbi két évtizedben néha meglepő kontextusokban kifomált – *önzetlenségelméleteket*. Kár, hogy a szerző többet akart ennél, és könyvébe evolúcióelméleti és kognitív tudományi szálakat is beleszótt, mert eközben nemegyszer erősen vitatható állításokra jutott. De erről majd később.

A szerző arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, „a nyilvánvaló költségek és veszteségek ellenére hogyan alakulhattak ki az önzetlenség különböző formái az evolúció során” az emberi társadalmakban (10. old.). De mindezt úgy kell megtenni – figyelmeztet rögtön az elején –, hogy mindvégig tisztában legyünk azzal: „nem létezik általában vett önzetlenség az emberek iránt. Más-más motivációk és lélektani folyamatok irányítják a családtagok, a barátok, az ismerősök és az idegenek iránti altruizmust.” (10. old.) Ezért egymás után kell sorba venni „...a legfontosabb evolúciós folyamatokat és szelekciós hatásokat (rokonszelekció, erős reciprocitás, altruista büntetés, reputációszerzés, versengő altruizmus, költséges jelzés és kérdés stb.” (11. old.), amelyek az altruizmus különböző formáit jelentették és jelentik a múltban és a jelenben, sőt a végén még azt a kérdést is érdemes feltenni (és persze megválaszolni), „van-e valódi önzetlenség a szónak abban az értelmében, hogy a másokért történő lemondás

és áldozatvállalás semmiféle haszonnal nem jár az altruista számára” (11. old.).

Nos, Bereczkei Tamás szépen és meggyőzően megoldja ezt a feladatot, ami jó. Mert az emberi természet leírásából nyilván nem hagyhatjuk ki az érdek, az önérdekkövetés jelenségét, de a társadalom működésének magyarázatába mégiscsak bele kéne fogni a társ, a másik, a „másérdekkövetés” fogalmait is. A társadalom legkisebb modelljét két ember interakciója adja: *Ego* és *Alter*, én és te. *Egoizmus* és *altruizmus*, önzés és önzetlenség. Bereczkei Tamás könyve megnyugtat. Jó, hogy most már a tudományra hivatkozva sem lehet fenntartani az önző ember hipotézisét. Engem mindig is zavart ez a félolaldas világgép.

Persze az önzetlenségelméletek sincsenek könnyű helyzetben. Ott van mindjárt az elmélet központi fogalma, az altruizmus. Zavarba ejtő mozzanat, hogy – miután a könyv első kétharmadában az önzetlenség különböző formáiról értekezett – a szerző felteszi a kérdést: van-e valódi önzetlenség. A válasz: ritkán, de előfordulhat. A bennünk rejlő empátiának köszönhetően teljesen önzetlenül törődünk a rászorulókkal. A kérdésfeltevés viszont implicit módon azt az állítást foglalja magába, hogy az önzetlenség korábban bemutatott formái mégsem a valódi önzetlenséget példázzák. Akkor hát?

Az önző ember hipotézisét a közgazdaságtan, majd a játékelmélet terjesztette el széles körben. Az általuk megragadott helyzetekben is mindig kétfajta cselekvési alternatíva lehetséges: az együttműködő, kooperatív (bizonyos értelemben altruista), vagy pedig a versengő, dezertáló (bizonyos értelemben egoista) magatartás. Ebben az értelmezési keretben mindegy, hogyan magyarázzuk a kooperáció és az altruizmus létezését, csak az a fontos, hogy szembeállíthassuk a másik cselekvési lehetőséggel. Ettől persze még lehet azt gondolni (és sokan gondolják is), hogy kizárólag önzés létezik, és minden önzetlenség valamiért előnyös az egyén számára. Azaz az altruista ilyen-olyan hosszú távú előnyököt hozott áldozata nem igazi önzetlenség, csak egyfajta – időben eltolt – önzés. Azt mondhatjuk, hogy egy-

1 ■ Ez nem igazán kritika, inkább ténymegállapítás. Cselekvéseméleti tankönyvemben (Syi: *Cselekvésemélet dióhéjban*. Typotex, Bp., 2008.) – egy másik irányú csórlátásban szenvedve – épp azt a tudományos közösséget „negligáltam”, amelynek munkáit Bereczkei Tamás oly szépen feldolgozta.

2 ■ W. D. Hamilton. The evolution of altruistic behavior. *The American Naturalist*, 97 (1963), 354–356. old.

részt vannak rövid távon önző, másrészt vannak rövid távon önzetlen, de hosszú távon önző emberek (és – harmadrészt – vannak, akik hosszú távon is önzetlenek). De ebben az esetben is el kell választanunk egymástól a rövid távú önzést (önzés₁) a hosszú távú önzéstől, azaz az önző önzetlenségtől (önzés₂). Ezzel pedig ugyanott vagyunk, mint az elején: egymás mellett létezik kétfajta viselkedési lehetőség, és mindkettőt meg kellene érteni, magyarázni. Jobb nekünk tehát, ha megtartjuk mind az önzés, mind az önzetlenség kategóriáját.

A könyv az önzetlenség jelenségét három szempontból elemzi. Három kategória váltja egymást a tárgyalás során: a tett, a lélek, a test. Ja, meg a gén. A szerző tehát a cselekvések, az érzelmek és a testi folyamatok szintjén vizsgálja az önzetlenséget. A „látható, mérhető” viselkedés, a cselekvések szabályszerűségein túl kiter az emberben zajló érzelmekre, valamint bemutatja, hogy a lelki, érzelmi folyamatok milyen észlelési, érzelmi, idegrendszeri, agyi jelenségekkel kapcsolódnak össze az emberi testben. És bizonyos pontokon sejtetve vagy nyíltabban utal a génekre mint az ember testi, lelki működését meghatározó/befolyásoló/hajlamosító evolúciós utasításkészletekre. És ezzel problémát okoz. De erről majd később.

Bereczkei Tamás az utóbbi egy-két évtized tudományos eredményeit dolgozza fel a könyvében – értő módon, szépen levezetve, konzisztensen. Fontos könyvet írt. Számomra meglepő és érdekes, mennyire egyoldalú a szerző által feldolgozott szakirodalom.¹

Az önzetlenségelméleteknek két fő sodra alakult ki az elmúlt időszakban. Az egyik iskola részben laboratóriumi kísérletekben kezdte el vizsgálni az altruizmus különböző megnyilvánulásait, részben antropológiai példáit kereste. A közgazdászok, kísérleti pszichológusok, evolúciós pszichológusok, antropológusok közül sokan követték ez a gyakorlatcentrikus irányt. A másik oldalon ott voltak azok a számítógépes szimulációkra, populációdinamikai számításokra támaszkodó kutatók, akik látványos elméleti eredményeket értek el az altruizmus magyarázatában.

Ezen a terepen inkább elméleti biológusok, fizikusok és kisebb részben szociológusok, közgazdászok, antropológusok mozogtak. A két iskola nagyon hasonló eredményekre jutott egymáséttól nagyon eltérő módszertani apparátusuk ellenére. Bereczkei Tamás a praxisorientált iskola elkötelezettjeként mutatja be az altruizmus fogalmát – magas színvonalon és közel kimerítően. Am pontosabbá, érthetőbbé lehet tenni könyve mondandóját, ha átveszünk pár fogalmat a „másik táborból”.

Nézzük meg, hogyan mutatja be, hogyan építi egymásra a különböző önzetlenségelméleteket. Először is fussunk át a könyv fejezetcímein:

Rokonság – Család – Hasonlóság – Egymásrahangolódás (párvalasztás) – Együttműködés – Csalás – Bizalom – Túl az önérdéken – Büntetés – Normák és szankciók – Hírnév – Nagylelkűség – Kérkedés – Együttérzés – Okok és indítékok

Talán lehetnének jobbak is, nekem a könyv kétszeri elolvasása után sem segítenek eléggé a könyv gondolatmenetének felidézésében, de azért nyújtanak némi támpontot. Már ebből a listából is kiérezni kicsit, hogy az altruizmusnak tényleg különböző megnyilvánulásai vannak.

Az altruizmus létezésére a legtriviálisabb példát a családi, rokon kapcsolat jelentik. Nemcsak a szülők

segítik a gyerekeiket, de a távolabbi rokonok között is megfigyelhetők az önzetlenség jelei. Ezt írja le a *rokon altruizmus* biológiai eredetű elmélete. William Donald Hamilton magyarázata² szerint a gyermekét segítő szülő a gyermekében 50 százalékban megtalálható saját géneinek túlélési esélyeit is növeli. Ezért „éri meg” neki az önzetlen támogatás. Ezt az érvelést ki lehet terjeszteni a tágabb értelemben felfogott rokon kapcsolatokra is. Az egyed a saját géneinek továbbélését egy távolabbi rokont segítve is támogatja, csak akkor már kisebb valószínűséggel (unoka esetében már „csak” 25 százalékos valószínűséggel növelheti saját génye túlélési esélyeit, dédunokánál 12,5 százalékkal stb.). Ez a magyarázat az önző gén elméletére támaszkodik, amely szerint az önző gének saját túlélési esélyeiket olykor az őket hordozó egyedek önzetlensége révén biztosítják. A rokon altruizmus elmélete

tisztán biológiai magyarázatot ad, de hát, mi, emberek is biológiai lények vagyunk, kár lenne tagadni, hogy ránk nézve is érvényes ez az elmélet.

Az már inkább zavarba ejtő, hogy a *reciprok altruizmus* (kölcsonös önzetlenség) elmélete is alkalmazható mind az állati, mind az emberi viselkedések egy részére. Pedig ez olyan elmélet, amelyet a szociológia és az antropológia régóta a magáénak érezhet (sőt a biológiai alkalmazását évtizedekkel megelőzve már magáénak érezhetett). Elég felidézni az ajándékgazdaság, a kulakereskedelem, a reciprocitás, a kaláka vagy a szivárványgazdaság fogalmait, hogy lássuk, itt olyan társadalmi jelenségekről van szó, amelyekkel a társadalomtudósok (Mauss, Malinowski, Sahlins és társaik) sokat foglalkoztak.

A nem rokon együttműködés magyarázó sémája a *kölcsonosság*, a *viszonosság* fogalmát teszi a középpontba. Gyakran előfordul, hogy a felek időben eltolt módon kooperálnak egymással, vagyis az egyikük önzetlen segítségét a másik később (és gyakran más formában) viszonzza. A viszonzás folytonos, ismétlődő kapcsolatot feltételez az együttműködők között. A kölcsonosság fogalmában rejlő magyarázóerőt azonban nem érthetjük anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a társadalmi kapcsolatokat, az interakciók bizonyos vonásait. A társadalmi dilemmákat, belső feszültségeket hordozó interakciós helyzetek leírására, értelmezésére kiváltképp alkalmas a játékelmélet. Nekünk itt elég csak a legismertebb játékelméleti szituációt, a fogolydilemmát ismernünk, hogy megértsük, mire, hogyan és miért „ajánl” megoldást a kölcsonosság (reciprocitás), és ezáltal az altruizmus „alkalmazása”.

A fogolydilemmaszerű társadalmi helyzetekben tipikus bizalomhiány miatt a résztvevők olyan döntéseket hoznak, amelyek rosszabb kimenetet eredményeznek mindannyiuk számára. Ha egyikük sem bíz meg eléggé a másikban, akkor inkább a kisebbik rosszat választják a döntési lehetőségeik közül, ami miatt külön-külön is, együttesen is rosszabbul járnak. A fogolydilemmának alapvető ismérve, hogy egyszeri, nem ismétlődő helyzet, amely az önző, nem kooperatív döntések felé tereli az egyéneket. Döntésüknek nincs semmilyen következménye, hatása a későbbi játszmák, interakciók alakulására. Ha viszont feltételezhetjük, hogy a fogolydilemmaszerű társadalmi szituációk ismétlődhetnek, a felek tehát számíthatnak arra, hogy „jelenbeli” döntésük befolyásolhatja partnerük következő találkozásuk alkalmával meghozott („jövöbeni”) döntését, akkor már azt is feltételezhetjük (és a gyakorlatban azt is tapasztalhatjuk), hogy a viszonosság elve működni kezd. A „jövő árnyéka visszavetül a jelenre”, és ez az apró mozzanat sokszor elégséges ahhoz, hogy a felek döntéseit a reciprok altruizmus irányítsa. A híressé vált sikeres stratégia, „azt teszem veled, amit te tettél legutóbb velem”, hosszú ideig fenntarthatja önzetlen, kooperatív beállítódásukat. A kölcsonös önzetlenség (egyes szerzők kifejezésével a *direkt reciprocitás*) elmélete tehát olyan

társadalmi kapcsolatra vonatkozik, amelyben a résztvevők sokszor találkoznak, és ismerik egymást. A szomszédokkal, a munkatársainkkal, a sarki boltossal naponta találkozunk, és ezekben a kapcsolatokban már megjelenik, megjelenhet a reciprok altruizmus. Ez az elmélet erősen támaszkodik arra a feltételre, hogy a résztvevők ismerik egymást. A társadalmi kapcsolataink egy jelentős részében azonban nem ez a helyzet. A következő kérdés így az kell hogy legyen, miként magyarázhatjuk meg az altruizmus felbuklását ismeretlen emberek között.

A továbbiakban új kulcsfogalom kerül be a magyarázó sémákba, mégpedig a *büntetés* fogalma.

A következő önzetlenségelmélet az *erős reciprocitás* elmélete, amelyre az „ultimátumjáték” kísérleti változatai szolgáltatnak példát. Az egyik játékosnak felajánlanak valamennyi pénzt, amiből annyit adhat tovább a kísérlet másik résztvevőjének, amennyit akar. A helyzet különösségét az adja, hogy mindketten csak akkor kapják meg a pénzüket, ha a második játékos elfogadja a felkínált összeget. Máskülönben egyikük sem kap semmit. Az önző, érdekvezérelt ember ilyenkor a legkisebb ajánlatot is elfogadná, hiszen mindenképpen nyerne valamit az ügyön, de a kísérletek tanúsága szerint az esetek igen jelentős részében az elfogadói szerepben lévő játékosok visszautasítják az ajánlatokat, vagyis saját érdekük ellen cselekszenek. Vajon miért? Ez a viselkedés már nem a reciprok altruizmus logikáját követi, itt már nem a kölcsonosság, nem a viszonzás a lényegi mozzanat, hanem a méltányosság-, pontosabban a méltánytalanságérzet áll a középpontban. Talán szokatlan, mégis azt kell mondanunk az ilyen viselkedésre, hogy egyfajta önzetlenséget (kicsit pontosabban: nem önzést) jelez. Itt ugyanis a visszautasító fél nem arra figyel, hogy neki magának mi lenne jó, hanem – vállalva, hogy elmarad a nyeresége, tehát a saját érdekével szemben – inkább megbünteti a másikat. Mégpedig azért, mert ezzel a büntetéssel abba az irányba akarja „tolni” a partnerét, hogy legközelebb legyen adakozóbb, önzetlenebb a felajánlásaival.

Ezek a döntések persze nem racionális kalkulációból fakadnak, az effajta helyzeteket az *érzelmek* vezérlik. Tehát a büntetés mint cselekedet itt a kooperáció, az önzetlenség elősegítését szolgálja, másfelől ez a büntetés költségekkel jár a büntető számára (hiszen elmarad a pénzbeli haszna). Magyarázatra vár viszont, miért és hogyan terjed el a költséges büntetés (*costly punishment*) jelensége. Mi motivál valakit a büntetéssel járó költségek vállalására? Hiszen mindenféle büntetésnek ára van, ha más nem, pszichológiai költsége. Nem is olyan könnyű másokra rászólni, ha azt látjuk, hogy nem kooperatív, önző módon viselkednek.

Ezen a ponton viszont szükség van, szükség lehet egy szempont- és elméletváltásra – jelzi a szerző. A

3 ■ Amelyek egyébként valahogy összekapcsolhatók más fogalmakkal is, de ezzel itt most nem foglalkozom.

másik személy által alkalmazott büntetést ugyanis össze lehet kapcsolni egy nagyon fontos társadalmi jelenséggel, a társadalmi normával és a normasértéshez kapcsolt társadalmi szankcióval. Ezzel azonban csoport szintű magyarázatra váltunk át, amivel módszerintelligens módon az a probléma, hogy ezen a szinten nehezen levezethető az, hogy miként alakul ki a normasértés szankcionálásának, vagyis az önkéntes büntetésnek az intézménye. A csoportnak érdeke a norma fenntartása, de ehhez szankciók kellene, amelyeket egyéneknek kell alkalmazniuk, akik számára ez költséggel jár, és nem világos, miért vállalnák magukra önként ezt a terhet.

A szerző szerint az altruista büntetést egyéni szinten is meg lehet magyarázni: ezzel az önkéntes büntető növelheti saját *reputációját*. Így nincs szükség csoport szintű evolúciós magyarázatra, amelynek nehézséget okoz a cselekvési mód keletkezésének levezetése. A reputáció fogalmának bevezetésével viszont már az önzetlenségelméletek újabb szintjére jutunk, amit sokan az *indirekt reciprocitás elméletének* (vagy egyszerűen *reputációelméletnek*) neveznek. Azokban a folyamatos interakciókban, ismétlődő társadalmi kapcsolatokban, amelyekben a résztvevők már túl távol vannak egymástól ahhoz, hogy lássák és számon tarthassák a többiek korábbi cselekvéseit, és működtethessék a direkt reciprocitás intézményrendszerét, ott más cselekvésszervezési technikát kell igénybe venni. Ilyen esetekben azért éri meg nagylelkűnek (önzetlenségnek) lenni, mert akár a szűkebb társadalmi csoporton belül, akár a „saját” csoporton kívül megtapasztalt altruizmus a többiekben bizalmat ébreszthet az egyén iránt, ami a későbbiekben különféle előnyök formájában hasznosítható. Itt nincs szó büntetésről, az önzetlenséget, mások megsegítését az egyén a minél magasabb reputáció eléréseért, vagyis a közönség elismerésének kivívásáért teszi. Ebben az értelemben a reputáció a pozitív társadalmi ösztönzés eszköze (szemben a szankcionálással mint negatív társadalmi ösztönzési technikával). A reputációalapú önzetlenségelmélet logikája szerint ha ma segíték a rászorulókon, azzal növelem elismertségemet, hírnevemem, és ezt a *bizalmi tőkét* a későbbiekben sokféleképp felhasználhatom. Igaza van Bereczkei Tamásnak: nagyon fontos vonása (és ereje) ennek az elméletnek, hogy a reputációépítési szándék és mechanizmus beemelésével az egyén szintjén ad magyarázatot az önzetlenség megjelenésére és fennmaradására.

A szerző ezen a ponton két – önmagában érdekes, de társadalomtudományi szempontból kevésbé releváns – biológiai hivatkozást, analógiát emel be gondolatmenetébe. Bármennyire fontos is az állatvilág jelenségeinek evolúciós magyarázatában a *költséges jelzés elmélete*, a reputációelméletbe átemelve szerintem nem ad igazi többletet. A költséges jelzés elméletével szokták magyarázni például azt, miért növesztenek nagy agancsot a szarvasok. Azért, hogy ezzel a funkcionálisan fölösleges, „költséges” teszi vonással jelezhessék: olyan „gazdag” egyedről van

szó, amely ezt „megengedheti magának. Akkor ereje, tartaléka van, hogy ezt az evolúciós potenciált érdemes továbbörökíteni. Ez igaz lehet az evolúciós megközelítés számára, de nem látom a hozadékát a társadalmon belüli reputációs mechanizmusok értelmezésében. Ugyancsak érdekes (és persze részben érvényes) a kérdések reputációs hasznáról szóló fejezet. A *kérdésemélet* a költséges jelzés elmélete kiegészítésének is tekinthető: reputációjuk növelésére a többieket segítő egyének kérkednek az általuk nyújtott segítséggel (hogy mindenki számára jelezzék annak tényét).

Tehát a reputációelmélet egyik kérdése az, vajon segít-e vagy büntet az egyén, a másik pedig az, hogy a közösség miként szabályozza (növeli vagy csökkenti) az egyén reputációját. Azt a fontos problémát, hogy milyen értékelési, reputációépítési megoldások léteznek, miben és miért különböznek ezek egymástól, Bereczkei Tamás nem tárgyalja érdemben. Pedig szükség lenne rá! Ezt csak úgy tudom megfelelően megindokolni, ha olyan módszertani apparátusra támaszkodom, amilyent Bereczkei nem használ a könyvében.

Arra van szükségünk, hogy az egymásra vonatkozó fogalmainkat – a logika más területein már bevált módszertan szerint – akkurátusan elválasszuk egymástól, és – ha szükséges, akkor – első-, másod-, harmad- vagy tetszőleges magasabb rendű fogalmakról beszéljünk. Ahogy van első- és másodrendű logika, úgy érdemes beszélnünk a cselekvés, a norma, az értékelés/értékelési rendszer, a döntés/döntési stratégia fogalmával kapcsolatban is többrendbeli fogalmakról (tehát például másodrendű normáról). A reputáció jelenségét is úgy kell értelmeznünk, hogy vannak első-, másod- és harmadrendű cselekvések, illetve értékelési rendszerek.³

Ezt egyébként Bereczkei Tamás is tudja, olykor használja is, de nem viszi végig” következetesen azt a gondolatot, hogy kooperatív, altruista cselekvéseinket logikai nézőpontból egymásba fonódó, de egymástól mégiscsak elválasztható rétegekre, szintekre bonthatjuk. Első szinten beszélhetünk azokról a cselekvésekről, amelyekkel kapcsolatban mindig alkalmazható a kooperatív vagy dezertáló (altruista vagy egoista) minősítés – ezek az *elsőrendű cselekvések*. Amikor az elsőrendű cselekvések szintjén megjelenő dezertáló magatartás „elterjedésének” büntetéssel próbálunk gátat vetni, akkor a büntetést olyan cselekvésnek kell minősítenünk, amely nem „önmagában áll”, hanem valamilyen kapcsolatban az elsőrendű cselekvésekkel. Emiatt *másodrendű cselekvésnek* nevezhető.

De amikor a büntetést mint cselekvést már „önmagában” tekintjük, tehát nem törődünk azzal, hogy más – elsőrendű – cselekvéssel összekapcsolódik-e, akkor a büntetést mint cselekvést ugyanúgy vizsgálhatjuk, értékelhetjük a kooperatív, altruista viselkedés szempontjából. A kooperatív magatartás itt nyilván az jelenti, ha valaki elvégzi a büntetést, ha pedig nem teszi meg, akkor azt mondhatjuk, hogy dezertál (mert nem vállalja magára a büntetés költségeit, hanem

arra vár, hogy valaki más majd megtegye helyette). A másodrendű cselekvések szintjén tehát aki büntet, az kooperál, aki nem, az dezertál – másodrendben.⁴

Azért fontos látni és láttatni ezt a kettősséget, mert csak így érthetjük meg igazán a reputáció jelenségének (és elméleteinek) igazi problematikáját. Ha táblázatba foglaljuk, hogy a cselekvések kétféle rendjében, kétféle szintjén milyen döntések elé kerülhetnek a cselekvők, akkor az alábbi cselekvési lehetőségeket különíthetjük el egymástól:

a cselekvő	másodrendben kooperál, büntet	másodrendben dezertál, nem büntet
első rendben kooperál	kooperál és büntet	kooperál, de nem büntet
első rendben dezertál	nem kooperál, de büntet	nem kooperál és nem is büntet

A reputációelméletek az elsőrendű cselekvések szintjén megvalósuló altruista/kooperatív magatartást segítségnyújtásnak, a nem segítséget pedig egoista/dezertáló magatartásnak nevezik. A büntetést itt viszont a segítségnyújtás megtagadásaként lehet értelmezni. Akkor érthetjük meg, hogy miért fontosak ezek a cserék, ha az új terminusokat beleírjuk a fenti táblázatba:

a cselekvő	másodrendben kooperál (büntet = nem segít)	másodrendben dezertál (nem büntet = segít)
első rendben kooperál (segít)	elsőrendben segít és másodrendben nem segít	elsőrendben segít és másodrendben segít
első rendben dezertál (nem segít = büntetés)	elsőrendben nem segít és másodrendben nem segít	elsőrendben nem segít és másodrendben segít

Mivel két esetben egymásnak ellentmondó állítások állnak egymással szemben, ami nyilván nem követhető döntési/cselekvési alternatíva, csak két választás lehetséges: első rendben dezertálni és másodrendben kooperálni (azaz nem segíteni), vagy fordítva (azaz segíteni). Ha tehát az értelmezési keretrendszerbe beemeljük a büntetést mint másodrendű cselekvést, akkor ami első rendben önzetlenség, az másodrendben önzés, illetve fordítva. Mindez azért különösen fontos, mert ezt a két opciót ellentétes módon lehet értékelni még akkor is, ha egyértelműen az altruizmust, a kooperációt preferáljuk az egoizmussal, a dezertálással szemben. Ezzel a problémával egyébként Bereczkei Tamás is tisztában van – hiszen egy helyen azt írja, hogy a segítség visszautasítása nem mindig önzést jelent, mert lehet például büntetés válaszul a partner korábbi dezertálására (179. old.) –, de felismerése következményeit már nem érvényesíti teljesen. Talán azért nem, mert csak az értékelési rendszer tárgyában megjelent írások első körére hivatkozik, pedig a legutóbbi évek fejleményei hihetetlenül izgalmasak ezen

a téren. A legújabb tanulmányok az értékelési rendszerek eltérő és egymásnak ellentmondó minőségeit próbálják leírni és a magyarázatokba bevonni. A szerző által is hivatkozott értékelési módszertan (a benyomáspontok gyűjtése, az *image scoring* metódus) csak az egyik a lehetséges másodrendű értékelési rendszerek közül. Az pedig fontos és ma még megválaszolatlan kérdés, hogy közülük a különböző korokban és kultúrákban mikor, melyiket és miért választották.⁵

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az értékelési rendszerek egyik nagy kérdése, miként értékeljük, ha valaki nem segít a másikon. Erre első pillanatra meglepő módon nincs egyértelmű válasz. Ha mindenkinek segíték, azoknak is, akik mindig önzőek, mindig dezertálnak, sosem segítenek másokon, akkor ők sosem térnek jó útra. Az erős reciprocitás, az altruista büntetés, a normasértés szankcionálása mind arra példa, hogy van, amikor büntetnek az emberek, és ezt a közösség pozitívan értékeli (növeli a büntetők reputációját).

A reputációelméletek bemutatása és a korábbi önzetlenségelméletek fényében érdemes feltenni a kérdést, milyen önzetlenségről beszélünk eddig. Mert e cikk elején megállapítottam ugyan, hogy valamilyen formában el kell választanunk az altruizmust és az egoizmust egymástól, de most érdemes elemeznünk, hogyan is modelleztük eddig az önzetlenség különböző megnyilvánulásait, és ezek alapján hogyan kell gondolkodnunk az önzetlenségről. Eddig ugyanis az derült ki, hogy az önzetlenségelméletek szerint a rövid távú önzetlenségnek hosszú távon haszna van. Ebben az esetben viszont az ilyen önzetlenséget tarthatjuk hosszú távú önzésnek is egyben (de, ahogy azt jeleztem, akkor is szükség van a kétfajta beállítódás, az önzés és önzetlenség elválasztására). Van-e akkor olyan, ami hosszú és rövid távon egyaránt az, ami: altruizmus?

Az önzetlenségelméletek nagy-nagy kérdésére válaszul Bereczkei Tamás könyve végén egy fejezetet szentel annak bemutatására, hogy létezik „igazi, tiszta” önzetlenség is, és bemutatja, hogy az együttérzés, az *empátia* fogalmával ragadhatjuk meg ezt a jelenséget. Vannak olyan helyzetek, amikor képesek vagyunk más helyzetébe beleélni magunkat, és átérezve azt, mennyire szüksége van a másiknak a segítségünkre, mindenféle ellenszolgáltatás, mindenféle haszon nélkül is képesek vagyunk az önzetlenség kinyilvánítására. Ez szép, ez jó, csattanónak is megfelel, le is zárnám az önzetlenségelméletek bemutatását, hogy rövidesen áttérhessek a könyv további szintjeinek tárgyalására.

4 ■ Ez a gondolat persze tovább vihető. Ha már elkülönítjük a másodrendű cselekvéseket az elsőrendűektől, akkor miért ne lehetne harmadrendű cselekvésekről is beszélni és így tovább? Jelen recenzióban nem annyira fontos, hogy tovább menjünk ezen a nyomvonalon, de jelzem, hogy igenis értelmes és érdemes foglalkozni a harmadrendű cselekvésekkel. Erről bővebben: Syi: *i. m.*

5 ■ Az értékelési rendszerek problémájával itt nem foglalkozom, cselekvéseméleti tankönyvemben bővebben írok róla.

De előtte még ide kívánczok néhány megjegyzés az eddig tárgyalt témakörrel kapcsolatban.

Kis kitérőnek, de ettől még érdekes – bár közel sem problémamentesen megoldott – fejtegetésnek tartom a *barátságról* szóló részt. A szerző szerint a barátság nem igazán a reciprok altruizmus példája, hanem inkább a nem rokoni közösségé, ahol az időben nagyon eltolt, cselekvéstartalomban nagyon különböző viszonzás működik. A közeli és azonos tartalmú viszonzás igénye, gyakorlata a *csere* felé tolja a barátságot (az idegenek közti piaci csere mintájára), ami a baráti kapcsolat időtállóságát, feltétel nélkülségét kérdőjelezi meg, tehát barátságromboló hatású. Még ha a barátságban ott van is a viszonzás mozzanata, és ennek hiányában felbomlik a kapcsolat, az igazi barátság – a szerző szerint is – nem a viszonzáson alapul. De akkor kicsodán? – kell felténnünk a kérdést. Bereczkei Tamás nem mondja meg, hogyan magyarázhatjuk az „igazi” barátságban megnyilvánuló önzetlenséget. Illetve tesz halvány utalást arra, hogy ebben az esetben valamilyen közösségről (érték- és érzelmi közösségről) van szó, ám ezek a fogalmak (mint az érték, a közösség és bizony, bizony, a norma fogalma) nincsenek benne Bereczkei Tamás társadalomról szóló fogalmi modelljében. Márpedig ezek nélkül nem tudjuk pontosan megragadni a társadalom nagyon fontos jelenségeit. És vélhetőleg azért maradnak ki a szerző elméleti keretrendszeréből, mert nem illeszthetők bele abba a magyarázó-sémába, amelyet a magáénak vall. Leegyszerűsítve: az evolúciós nézőponttal nem fér össze a társadalmi konstrukció fogalma és jelensége.

Nem vagyok azonban teljesen igazságos Bereczkei Tamással. Egy fontos témát igenis szépen, okosan beemel az elméletébe, ez azonban átvezet minket a könyv másik szintjére, ahol a szerző az érzelmet próbálja meg a modelljébe beilleszteni. Ez közel sem annyira kidolgozott, mint a cselekvések szintje, de még ebben a formájában is jelentősnek tartom Bereczkei Tamás eredményeit.

Az érzelmek témaköre többször is előkerül a könyvben, legalaposabban a *Bizalom* című fejezetben, amelyben az érzelmi állapotokról, az érzelem és az értelem viszonyáról is szó esik. Azt, ahogyan Bereczkei foglalkozik az érzelem kérdésével, azért tartom nagyon fontosnak, mert jelzi, a társadalomtudományok hogyan emelhetnék be ezt a fontos motivációs (s ezáltal tipizálási) tényezőt a cselekvés-elméletekbe.

A szerző az érzelmek viselkedést befolyásoló szerepét tárgyalva bemutatja, hogy a különböző érzelmek milyen társadalmi helyzetekhez kapcsolhatók, mikor „aktiválódnak”. Ha a társadalmi kapcsolatokat továbbra is az önzetlen kooperálás és az önző dezertálás dichotómiájában ragadjuk meg, akkor amennyiben a társadalom legkisebb modelljében, a kétszereplős helyzetekben, játsszákban szereplő játékosok közül

Ego álláspontját érvényesítjük, a játékok lehetséges kimeneteihez különféle érzelmeket rendelhetünk. Ezzel egyrészt – legalább részben – magyarázhatóvá tesszük bizonyos érzelmek megjelenését (kialakulását), másrészt már joggal és konzisztens módon hivatkozhatunk rájuk az önzetlenség magyarázatában (elég itt visszautalni az erős reciprocitás elméletére, amikor az elfogadó szerepben lévő játékos magatartását a dühével magyaráztuk).

Bereczkei Tamás – Trivers és mások munkáira hivatkozva – az alábbi érzelmeket köti össze bizonyos társadalmi helyzetek egyes kimeneteivel:

- *hálaérzet* – ha a fogolydilemmában Alter kooperál Egóval, akkor Alter támogató magatartása Egót altruista beállítódásra motiválja (ez az érzelem Alter kooperációjára adott érzelmi reakcióként értelmezhető)
- *büntudat, szégyen* – ha a fogolydilemmában Ego saját dezertálását Alter kooperálása esetén megbánja, s így a jövőben várhatóan kompenzálni fogja a jelenbeli vétségét (ez az érzelem Ego dezertálásával kapcsolatos)
- *düh* – ha az ultimátumjátékban Ego visszautasítja Alter igazságtalannak, méltánytalannak érzett ajánlatát, vagyis inkább büntet a benne keletkező dühtől vezérelve (ez az érzelem Alter túlzott önzésével kapcsolatos)
- *mosoly* – ha Ego a mosolyával bizalmat ébreszt, és ezzel kooperációra készíti Altert (ez Ego cselekvésével kapcsolatos)

Nilván rengeteg más érzelmünk is van, s a felsorolt érzelmek más úton és módon is keletkezhetnek, megmaradhatnak bennünk, de ez nem kisebbíti Bereczkei Tamás megoldásának, mondandójának értékét. Ha ezt a logikát követjük, sok más érzelem leírásában, értelmezésében is nagyot léphetünk előre (csak a példa kedvéért említem, hogy amikor az egyénen belül konfliktusba kerül egymással a közösségbe tartozás hihetetlenül erős vágya a közösségi büntetés tényével, az egyén közösségi elutasításával, akkor az a gyökértelesség, reménytelenség, félelem, magány, elveszettség, kivetettség érzésének kialakulásához, erősödéséhez járulhat hozzá).

Az érzelmeket azonban egy másik szempontból is elemzi olykor a szerző, és azzal bizony komoly gondjaim vannak. Ez viszont már átvezet a könyv harmadik elemzési szintjére, amit a „kognitív tudományi magyarázat problémájaként” tárgyalok a továbbiakban.

Mindig zavarban voltam a könyv olvasásakor, amikor a szerző a kognitív tudományi szintre tért át. Nekem, az ember agyi, fiziológiai, idegrendszeri működését leíró tudományban teljesen járatlannak furcsa ilyen utalásokat olvasni. Új, sőt lelkesítő volt megtudni, mi, hol, hogyan cikázik, emelkedik, süllyed, változik az agyunkban, de egy pillanatra sem értettem meg, mire jó mindez – ebben a könyvben, tehát az önzetlenségelméletekkel kapcsolatban.

Mi van akkor, ha tudom, hogy x testrészt felelős y érzelmeért és z magatartásért? Számít-e a nyelv szemantikájának értelmezésében, ha tudom, miként tudunk a szánk, nyelvünk, hangszálaink segítségével mondatokat kimondani, vagy hogyan működnek a hallószerveink, és mi történik, miként cikáznak a jelek az agyunkban, az idegrendszerünkben, miközben beszélünk. Bereczkei Tamás gyakran ír ilyeneket: „A konfliktus tehát a pénzszerzés és a büntetés szándéka között feszül. A döntés az egyes agyi területek egymáshoz viszonyított intenzitásának a függvénye. Azok az egyének, akik erős aktivitást mutatnak az érzelmi szabályozásban szerepet játszó agyi régiókban, és gyengébbet a prefrontális területeken, a többiekénél valószínűleg nagyobb hajlandóságot mutatnak a méltánytalanak érzett összeg viszszaautasítására.” (127. old.)

Mit kezdhünk az ilyen tudással? Nem vitatom, hogy ne lenne mindez igaz. Biztos az. Nem vitatom, hogy ne lenne fontos tudás. Nagyon is az. Ami zavar, az az emberi viselkedésre és az ember testi működésére vonatkozó tudás összekapcsolása.

Nem könnyű és nem is veszélytelen kérdés ez. Hiszen az együttjárás, a korreláció tényét butaság lenne tagadni. Ha dühös vagyok, azzal együtt biztos villog, mocorog, emelkedik vagy csökken valami ott belül a testemben, az agyamban. Fogadjuk most el, hogy a műszerek nem hazudnak, s ezek a testi, fizikai, biológiai folyamatok mérhetőek. De milyen magyarázatot rendelünk hozzájuk? Mit jelent itt a „felelős valamiért” kitétel? Világképek, világmagyarázó sémák állnak itt élesen szemben egymással. Az igazi kérdés itt az, tehát akarunk-e determinista magyarázatot adni társadalmi jelenségekre vagy sem. Nos, én nem tudok, de nagyon nem is szeretnék. És bár Bereczkei Tamás is kijelenti, hogy ezt ő sem szeretné, mégis nem kevészer az volt az érzésem, hogy a szövegben ott lappang az az evolucionista megközelítés (meggyőződés?), hogy valahogy mégiscsak lehet.

Az alábbi – hosszabb – idézetből az derül ki, Bereczkei Tamás sem fogadja el a determinizmus tételét: „van-e olyan, hogy altruizmusgén? Természetesen nincsen. Nem egyetlen gén felelős az önzetlenség kialakulásáért, hanem gének sokasága. Ezek sem magát az együttműködést és az önfeláldozást írják elő, abban az értelemben, ahogy a tervrajzból megszületik egy gép vagy egy ház. Az élő szervezetben nincsenek ilyen egyértelmű megfelelést előíró genetikai tervrajzok. Algoritmusok vannak, amelyek nem magát a viselkedést írják elő, hanem programokat adnak a viselkedés kialakulására, szerveződésére és tendenciáira nézve. Közlebről ez azt jelenti, hogy a gének az idegrendszer organizációs felépítését és ezzel a környezeti ingerekre adott válaszok lehetőségeit és korlátait szabják meg, a többi a környezeten múlik. [...] Az önzetlenségre sem közvetlenül hatnak a gének, nem úgy mozgatják viselkedésünket, ahogyan a bábművész a marionettfigurát. Amit közvetlenül befolyásolnak, azok olyan érzékszervi, döntési és tanulási képségek, amelyek elősegítik a rokonok felismeré-

sét, megkülönböztetését és az irántuk táplált érzelmek kialakulását.” (38. old.)

A könyvben mégis újra meg újra felbukkannak szavak, mondatok, rövidebb-hosszabb gondolatmenetek, amelyek a gének, a testi folyamatok meghatározó szerepét sugallják. A *Család* fejezet bevezetőjében (még a fenti idézet előtt) szerepel egy állítás, amelyet aztán „cáfol” a szerző, de ettől még ez a mondat ott van a könyvben: „A rokonok iránti önzetlenség azért alakulhatott ki, mert az önzetlenség génje az általa irányított viselkedésen keresztül növelte a hozzátartozók túlélési és szaporodási sikerét, és ezzel elősegítette saját maga elterjesztését is.” (38. old.)

A könyv egyik alfejezete a „bizalom hormonja” címet kapta (107. old.), ami még akkor is „erős”, ha a kifejtésben már nem ennyire sarkos a szerző. Sokszor az volt az érzésem, mintha kerülni próbálná a gén fogalmának használatát. Van, ahol például gének helyett kognitív algoritmusokról beszél: „Megállapítottuk, hogy az emberi együttműködést olyan kognitív algoritmusok irányítják, amelyek az evolúció során jöttek létre a társas környezet kihívásaihoz való alkalmazkodás eredményeként.” (105. old.)

Nem világos, pontosan hogyan érti Bereczkei Tamás az algoritmus fogalmát, de bármikor fordult is elő a szövegben, mindig úgy éreztem, nyugodtan mondhatna gént is helyette. De ugyanez volt a helyzet akkor, amikor más – evolúciós – terminusok fordultak elő a szövegben (evolúció, szelekció, genetikai terv):

„A csoportselekció így fokozatosan az együttműködés hajlamaira szelektált, és elterjedtek azok a gének, amelyek lehetővé tették az altruizmus viszonzás nélküli formáját.” (153. old.)

„...a prozociális viselkedésre hajlamosító érzelmi rendszerek nagyon fontos – talán a legfontosabb – közvetítő eszközei annak az evolúciós »tervnek«, hogy hosszú távú és előnyös társas kapcsolatokat hozunk létre és tartsunk fenn. Ez teszi érthetővé, hogy az ember érzékszervi szűrői rendkívül érzékenyek a mások jelenlétével összekapcsolódó környezeti hatásokra.” (185. old.)

„Ha azt nézzük, hogy a nagylelkűség hosszú távon nyereséges, akkor valóban fontos eleme az önzőség, hiszen végső soron a magunk javát keressük benne. Pontosan emiatt jöhetett létre az evolúció során. Nem alakulhatott volna ki ugyanis az emberben [...] olyan pszichológiai hajlam vagy képesség, amely rontotta túlélési és szaporodási esélyeit a múltban. Ez az evolúciós nézőpont szigorúsága.” (207. old.)

Mit lehet az ilyen mondatokkal kezdeni? Ha nincs determinizmus, ha a gének általi teljes meghatározottsághoz képest a kultúrában, a társadalomban csak a „gyengébb” algoritmusok, csak a hajlamok működ-

6 ■ Erről bővebben Syi: Akarat – erő – logika. In: S. Nagy Katalin – Orbán Annamária (szerk.): *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*. Gondolat, Bp., 2008. 50–68. old.

7 ■ Fontos itt megjegyezni, hogy a szintetikus kijelentéseink lehetnek valószínűségi állítások, amelyekkel az állati viselkedés nem teljesen determinált jellegét már megragadhatjuk.

nek, csak tendenciák vannak, akkor van-e értelme a kultúrában, a társadalomban evolúcióról beszélni? Milyen mértékben határozzák meg a társadalmi viselkedést a hajlamok? Erre kétféle válasz adható, amelyek lényegileg, logikai minőségükben különböznek. Vagy azt mondjuk, hogy a gének „teljes mértékben” meghatározzák a viselkedést, vagy azt, hogy nem. De ha az utóbbi nézetet valljuk, akkor már nincs értelme génekről beszélnünk a viselkedések leírásában. A gének „csak” addig igazán érdekesek a tudományos magyarázat során, amíg az gondoljuk róluk, hogy determinálják a viselkedést. Ha nem, akkor más paradigmát kell követnünk.

Mind a biológiában, mind a társadalomtudományban az a kérdés, hogy milyen szabályszerűségek figyelhetők meg az állati és emberi viselkedésben, s ezek hogyan magyarázhatók. Az emberi viselkedést egyaránt jellemzik biológiai és társadalmi szabályszerűségek. Ezek azonban lényegileg különböznek egymástól.

Az ember és az állat előtt mindig többféle cselekvési lehetőség áll. Az ember értékeli az adott helyzetet, és választ az alternatívák közül, gyakran saját maga előírja magának és/vagy másoknak, mit tegyen(ek). Értéket és normát konstruál, és ezekhez igazodik. Ez a mozzanat hiányzik az állatok világából. Az állat magatartását bizonyos bonyolultsági szint után ugyanúgy befolyásolja a tanulás, a tapasztalat és a fizikai és társas környezet. Nehezen meghatározható, hol az a határ, milyen az az átmenet, ahol a környezet és a gének interakcióba lépve determinálják a viselkedést. Az állat sem gép, tehát esetében sincs teljes determináció. Az állat viselkedésében lehet – bizonyos fokú – alternativitás, de nincs tudatos választás, nincs mérlegelés, nincs szabad akarat. Jól látszik ez a különbség a szabályszerűségeket leíró állításaink eltérő logikai minőségében. A modális logika nyelvén szólva itt két eltérő szükségszerűségfogalomról van szó.⁶

A biológiai viselkedést (tehát a gének által előírt cselekvést) leíró állítások az S4 modális séma feltételének felelnek meg. Szintetikus állítások, amelyek a tudományban „megszokott” szükségszerűség fogalmával élnek.⁷ Ezzel szemben a társadalmi normákban konstruált előírások (szükségszerűségek) deontikus modalitások, vagyis „csak” a D modális sémát elégitik ki. Azon lehet vitatkozni, hogy az állatok viselkedését milyen mértékben határozzák meg a gének, mennyit tanulhatnak, milyen választási lehetőségeik vannak. De az állatvilágban nem láthatunk példát az ember által ember számára kiadott parancs jelenségre. Utóbbiak mindig csak lehetőségeket jelentenek, teljesülésük nem feltétlen. Az emberi parancsok teljesülése társadalmi ösztönzők hozzárendelését igényli (ez magyarázza a társadalmi normákhoz kapcsolt szankciók létét).

Azt pedig, hogy a társadalomban milyen parancsokat adnak ki egymásnak (és maguknak) az emberek, attól függ, hogy mit, hogyan értékelnek. És abban is

döntő különbség van ember és állat között, hogy mit tartanak jónak. A természetben, az állat számára az a jó, ami az alkalmasságot, a rátermettséget növeli. A társadalomban pedig az, amit az ember, a közösség annak tart. Amit az ember választ magának. Az ember is, az állat is lehet húsevő, és lehet növényevő. De csak az ember választhat tudatosan e két „opció” közül. Nincs büszke vegetáriánus oroszlán.

Atartalmi kérdések tárgyalása után jöjjön még két rövid megjegyzés a könyv formájával kapcsolatban. Szokatlanul sok képet, fotót tartalmaz. A grafikonok szükségesek, informatívak, képminőségben is megfelelnek. Sajnos a fotókkal nem mindig ez a helyzet. Előfordulnak köztük olyanok, amelyek nem eléggé informatívak, és bizony a minőségük sem mindig megfelelő. Ami a képernyőn még elfogadható, nyomtatásban már nem feltétlenül az.

Az olvasmányos, jól megírt szövegben egyetlen zavaró-izgató „hibát” találtam. Az ismertetett kísérletek alapját legtöbbször valamilyen játékelméleti játszma adta (fogolydilemma, ultimátumjáték, bizalomjáték stb.), és amikor a szerző ezekre hivatkozott, szinte mindig zárójelben odaírta: „lásd függelék”. A harmadik, negyedik alkalommal kicsit idegesített, de aztán megfordult a dolog, a végén már függővé váltam. A könyv második olvasásakor már hiányérzetem támadt, ha tíz oldal után nem jött a várva-várt zárójeles utalás. Hibának indult, de szexepil lett belőle. Nem ez a könyv igazi értéke, de azért erre is sokáig emlékezni fogok. □